

Л. Г. Боярова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Позамовні чинники формування
українського термінофонду**

Боярова Л. Г. Позамовні чинники формування українського термінофонду. У статті проаналізовано вплив комплексу екстралінгвальних чинників, що мають суспільно-політичну природу, на формування українського термінофонду. До цього комплексу включено такі чинники: суспільно-політичні процеси в Україні, мовну політику й мовне планування в термінології. Ці чинники перебувають у певних взаємозв'язках: суспільно-політичні процеси зумовлюють мовну політику в державі, а мовна політика визначає мету мовного планування в термінології та критерії нормативності спеціальних одиниць. Кореляцію мовних і соціальних явищ розглянуто з 20-х років ХХ століття до сьогодні за трьома періодами відповідно до різних мовних політик в Україні, зумовлених певними суспільно-політичними подіями.

Ключові слова: українська термінологія, позамовний чинник, мовна політика, мовне планування.

Боярова Л. Г. Внеязыковые факторы формирования украинского терминологического фонда. В статье проанализировано влияние комплекса экстралингвистических факторов общественно-политического характера на формирование украинского терминологического фонда. В этот комплекс включены такие факторы: общественно-политические процессы в Украине, языковая политика и языковое планирование в терминологии. Они определенным образом взаимосвязаны: общественно-политические процессы обуславливают языковую политику в государстве, а языковая политика определяет цель языкового планирования в терминологии и критерии нормативности специальных единиц. Корреляция языковых и социальных явлений рассмотрена с 20-х гг. ХХ столетия до настоящего времени по трем периодам в соответствии с разными языковыми политиками в Украине, которые обусловлены определенными общественно-политическими событиями.

Ключевые слова: украинская терминология, внеязыковой фактор, языковая политика, языковое планирование.

Boyarova L. G. Extra-linguistic factors of Ukrainian terminology fund development. The article analyzes the effects on Ukrainian terminology fund development, produced by the complex of extra-linguistic factors of socio-linguistic nature. The complex covers social and political processes in Ukraine, language policy and language planning in terminology. These factors are correlated with each other; social and political processes establishing the language policy of the government, the language policy determining the goal of language planning in the terminology and stating the normalization criteria for special-purpose language units. The correlation between the lingual and social phenomena has been considered within the tree stages of the period from the 20-s of the XXth century till nowadays, taking into account different language policies in Ukraine in each of these stages, resulted by social and political events.

Keywords: Ukrainian terminology, extra-linguistic factor, language policy, language planning.

У сучасній лінгвістиці загально визнаною є думка, що розвиток, поширення та функціонування мови визначають не лише інтралінгвальні процеси, але й процеси екстралінгвальні. Такий погляд на соціальну природу мови формувався в науці десятиліттями. Г. Мацюк детально проаналізувала становлення соціологічного напряму дослідження мови в працях зарубіжних та українських науковців, акцентуючи увагу на національному мовознавстві 20-х – 30-х років ХХ століття. Дослідниця дійшла висновку, що «є всі підстави стверджувати: 1) соціологічний підхід до мови є типологічною ознакою формування лінгвістичної теорії у першій половині минулого століття, суспільну природу мови розкривали не тільки науковці празької чи женецької мовознавчих шкіл, французької чи російської лінгвістики, але й українського мовознавства 20-30-х років минулого століття; 2) включення фактажу української мовознавчої традиції потрібно сприймати як

вимогу формування об'єктивної теорії мови в сучасній науці про неї» [10:12]. Ми вважаємо думку Г. Мацюк слушною й залучаємо до нашого дослідження наукову спадщину вчених, які першими в національному мовознавстві розглядали мовні одиниці й мовні процеси в контексті соціальних явищ.

На сьогодні вплив екстралінгвальних чинників на формування й розвиток мовної системи проаналізовано в багатьох наукових роботах, при цьому міркування українських учених щодо соціальної природи мови, висловлені у 20-х – 30-х роках минулого століття, залишаються актуальними, зокрема така думка М. Гладкого: «Язык є явище соціальне – це усталена мовна система, обмежена своїми нормами, своїми традиціями, засвоєними й узвичаєними в певному соціальному оточенні; це продукт громадської діяльності людського суспільства, добуток соціальних відносин» [3:6–7]. Л. Булаховський,

розглянувши у статті «Соціально-природна мова» кілька питань щодо взаємодії мови й суспільства (серед них такі: соціальні фактори, що сприяють удосконаленню мови; соціальна обумовленість стилю), дійшов висновку, який має значення для теоретичного осмислення сучасних мовних процесів: «<...> Темп розвитку мови є соціально обумовлений» [1:52].

Мова функціонує в соціальному контексті, і є різні види взаємодії мови й суспільства: мова, з одного боку, а політика, економіка, культура, наука, техніка тощо – з другого. Науковці виокремлюють низку екстралінгвальних чинників: суспільно-політичних, економічних, культурних, науково-технічних, соціально-психологічних тощо. Об'єкт нашої уваги – комплекс чинників, що впливають на мову й мають суспільно-політичну природу. Позамовна дійсність по-різному позначається на структурних одиницях мови, що почали досліджувати в 20-х – 30-х рр. минулого століття українські вчені, зосередивши увагу на тому, як соціальне виявляється в лексиці. М. Гладкий написав 1927 року в статті «Стабілізація української мови»: «Заміна старих слів, що ступнево відмирають на нові, що їх витворює поточне життя народу, відбувається тепер, можна сказати, у нас перед очима, бо особливо це буває помітне тоді, коли міняється цілий лад громадського життя, уклад соціальний мас, їхній побут» [4:70]. Пізніше схожу думку висловив Л. Булаховський: «Зріст лексики залежить від притоку та вживання нових предметів та ідей, і темп збагачення народу на слова, взагалі кажучи, тим швидший, що активніші стають маси, що більше нових форм єднання утворює історичне життя в його певні моменти» [1:52]. Слід зазначити, що найрухливішою підсистемою лексики є термінологія, і саме на цьому лексичному шарі найбільше позначається взаємодія мови й суспільства на різних етапах розвитку мовної системи. «Термінологія – це та частина лексики, яка найбільш чутлива до зовнішніх впливів і, отже, у ній найбільш чітко виявляються впливи суспільства на мову» [5:232]. У сучасному термінознавстві позамовні чинники, що впливають на формування та функціонування фахової лексики, стали об'єктом спеціального аналізу лише в деяких наукових розвідках, зокрема досліджено екстралінгвальну зумовленість мовних процесів у військовій термінології [8; 13] та суспільно-політичній [12]. Побіжно цього питання торкаються майже всі дослідники окремих галузевих терміносистем. Мета нашої статті – визначити вплив екстралінгвальних чинників суспільно-політичного характеру на формування українського термінофонду з 20-х рр. XX ст. до 10-х рр. XXI ст.

Ми аналізуємо екстралінгвальний вплив на українську спеціальну лексику, розглядаючи комплекс позамовних чинників, до якого включено суспільно-політичні процеси в Україні,

державну мовну політику й мовне планування¹ в термінології. Ці чинники перебувають у певних взаємозв'язках: «мовне планування – це конкретне впровадження мовної політики» [7:6], оскільки вона створює умови для здійснення запланованих змін у мові та спрямовує їх; мовна ж політика визначається суспільно-політичними процесами в державі. На нашу думку, вплив цього комплексу екстралінгвальних чинників на формування національної термінології у визначеному проміжку часу слід розглядати за трьома періодами відповідно до різних мовних політик в Україні, зумовлених певними суспільно-політичними подіями: 1) 20-і рр. XX ст. – 1933 р.; 2) 1933 р. – 80-і рр. XX ст.; 3) 90-і рр. XX ст. – 10-рр. XXI ст. Із 20-х років XX століття Україна пройшла складний суспільно-політичний шлях, на всіх етапах якого розвиток української мови визначався комплексом екстралінгвальних чинників, змістове наповнення яких у кожному з виділених періодів ми встановлюємо. В українському мовознавстві здавна панувала думка, що мовні процеси можна регулювати, і цю теоретичну настанову науковці реалізували в конкретній унормувальній діяльності щодо української мови, зокрема її термінологічного фонду. Змінення в термінології, здійснювані суб'єктами мовного планування, мають певну мету та критерії нормативності мовних одиниць.

20-і рр. XX ст. – 1933 р. У цей період простежуємо зв'язок основних тенденцій розвитку національної термінології з українізацією в Україні, що сформувалася як політика держави вже до 1925 року й була спричинена низкою міжнародних та внутрішньопартійних подій як у ВКП(б), так й у КП(б)У. Для впровадження цієї політики створюється законодавча база, яка мала подвійні стандарти: у партійних документах, з одного боку, ідеться про збереження української культури й розвиток української мови та про заходи щодо цього, а з другого – стверджується, що найпоширенішими мовами в Україні є українська та російська, які мають уживатися паралельно. Ця проголошена двомовність стала після 1933 року одним із засобів зросійщення українського мовного колективу, витіснення російською мовою національної мови українців з усіх сфер їхньої діяльності. Відповідно вплив українізації на функціонування української мови й на ставлення до

¹ У науковій літературі не завжди розрізняють терміни «мовна політика» і «мовне планування». Ми розмежуємо ці два поняття і «мовну політику» розуміємо як сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток у певному напрямі мовної системи [14:375], а «мовне планування» – як різні способи свідомого впливу людини на мову, а також як попередньо заплановані змінювання її засобів і форм.

неї був неоднозначним, оскільки здійснювалася ця політика непослідовно і «зверху».

Українські науковці використовували всі можливості для розвитку національної мови, які надавала нова партійна політика, зокрема в Україні активізується лексикографічна робота, що мала велике значення для формування термінофонду. У науковій літературі 1923–1933 рр. названо «золотим десятиліттям» української лексикографії, оскільки саме в цей проміжок часу опубліковано велику кількість термінологічних словників із різних галузей знань (переважно двомовних російсько-українських), а також досить багато загальномовних словників, серед яких Російсько-український словник у 3-х томах за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, названий Ю. Шевельовим монументальною працею. Термінотвірна практика цих років зорієнтована на національні терміни, створені відповідно до системних можливостей української мови, що є, власне, метою мовного планування. Лексикографи як суб'єкти термінологічного планування намагалися використовувати насамперед внутрішні мовні ресурси. Основними критеріями нормативності мовних форм у термінології були системний та національний. У цей період словникарі виробили засади мовного планування в національній термінології, а їхня спадщина засвідчує, що український народ на початок 30-х рр. минулого століття мав власну фахову термінологію.

1933 р. – 80-і рр. XX ст. Період відносно вільного функціонування української мови і встановлення відповідно до її системних можливостей закінчився в 30-х рр. через певні суспільно-політичні процеси в Україні. У листопаді 1933 р. відбувся об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, який можна вважати формальним кінцем українізації, проте наступ на українську культуру почався задовго до цього пленуму. Після 1933 р. організуються репресії до тих мовознавців, що обстоювали позиції «буржуазного націоналізму», серед яких було багато лексикографів. Г. Мацюк наголошує: «<...> З початком 30-х років свідомий вплив на мову скеровують проти її суспільних функцій, розпочинається ревізія попередніх мовознавчих здобутків та фізичне знищення мовознавців, носіїв лінгвістичної свідомості, що впливає на розкриття суспільної природи мови» [10:8]. За таких обставин термінологічна робота в Україні майже зупинилася, й активізується вона лише у 50-і – 60-і рр., але вже зовсім в інших умовах, під великим впливом російської мови. Мовну політику визначає нова Програма КППС, прийнята 1961 року на XXII з'їзді, у якій проголошено поступове злиття націй і народностей як об'єктивний історичний процес у радянському суспільстві. І хоча в програмі зазначено, що усунення національних відмінностей, особливо мовних, є процесом довготривалим, цей партійний

курс почали штучно прискорювати агресивним зросійщенням, що руйнувало систему української мови і ще більше обмежувало її використання. Саме в цей період зростає роль російської мови як мови-взірця, мови-джерела й мови-посередника для засвоєння чужомовних термінів, і відповідно максимальне наближення української термінології до російської становить мету термінологічного планування в цей час. Провідними для встановлення норми в термінології стали статистичний критерій (експліцитний) та критерій відповідності системі російської мови (імпліцитний та експліцитний), які дуже взаємопов'язані в цей час. Є всі підстави твердити, що відома теорія «злиття націй і їхніх мов» негативно позначилася насамперед на українській спеціальній лексиці й стала руйнівною для термінознавчої школи, яка сформувалася в Україні в період українізації зовсім на інших засадах.

В останні десятиріччя існування Радянського Союзу процес зросійщення охоплював усі сфери життя українського суспільства і впливав на мовну свідомість українців, для яких скальковані з російської мови терміни ставали зрозумілими і зручними у використанні, а питомі спеціальні одиниці – незрозумілими й незручними². Слушну думку висловила Л. Масенко: «Зміни, яких зазнала українська мова протягом радянського періоду, не можна вважати наслідком її розвитку» [9:91].

90-і рр. XX ст. – 10-і рр. XXI ст. Кардинальні зміни в суспільно-політичному житті України на початку 90-х рр. минулого століття стали підґрунтям для розроблення якісно нової мовної політики, а отже, і для змінення мети термінологічного планування та критеріїв нормативності спеціальних одиниць у національних терміносистемах. Відновлення і встановлення української ідентичності термінів, що не повинні суперечити системі української літературної мови, можна визначити як мету здійснюваного мовного планування в національній термінології, досягнення якої має забезпечити мовна політика в державі. Для сучасного розвитку національної термінології визначальним стало те, що українська мова набула реального державного статусу, оскільки в незалежній Україні є правова основа для цього: Конституція України (стаття 10) [6], а також низка законів та законодавчих актів.

У сучасному українському мовознавстві нормативність будь-якої мовної одиниці визнають на підставі її відповідності продуктивним словотвірним, морфологічним, синтаксичним та

² 1925 року В. Ганцов застерігав від «жахливої творчості» в українській літературній мові під впливом російської: «Фонетична українізація російських слів і виразів звичайно найлегший шлях, але-ж це не творчий шлях, а калічення мови, прищеплювання чужих морфологічних категорій і способів вислову мови, що має свої і інакші категорії і способи» [2:64].

іншим моделям української мови. Основними критеріями нормативності термінів на цьому етапі розвитку термінології є системний та національний, за якими з терміносистем мають бути вилучені скальковані з російської мови термінні одиниці. Як зазначено вище, саме на такі критерії нормативності орієнтувалися суб'єкти мовного планування у 20-х – поч. 30-х рр. минулого століття. За останні роки їхня спадщина ввійшла до активного наукового обігу в Україні й використовується в сучасному українському термінотворенні.

У цьому періоді склад і структура української термінології залежать не лише від процесу відновлення її національної ідентичності, але й від розв'язання низки мовних питань, що виникли в контексті глобалізаційних процесів у сучасному світі. Одне з цих питань – вплив «глобальної» англійської мови на національні термінні системи, який може бути як позитивним, так і негативним. На сьогодні зростає значення внормувальної діяльності суб'єктів мовного планування, які мають багато завдань в упорядкуванні української термінології.

Відзначмо, що в кожному з виокремлених періодів мовне планування в термінології залишається останньою ланкою в ланцюжку «суспільно-політичні процеси в державі – мовна політика – мовне планування», а отже, щоб визначити вплив суспільно-політичних процесів на мовний субстрат національного термінофонду, слід аналізувати, власне, термінологічне планування. Аналіз терміновірної діяльності українського мовного колективу майже за 90 років дає підстави твердити, що критерії визначення нормативності спеціальних одиниць, які є невід'ємним складником термінологічного планування, залежать від мовної політики в державі. О. Синявський, розглядаючи фонематичний принцип вирізнення звуків живої мови й визначаючи його як «об'єктивний критерій соціального порядку й походження у фонетиці», наголосив, що науковці мають зважати на суспільну природу мови: «Як явище соціального порядку, мова не тільки формується, живе й змінюється в соціальному середовищі, а й *критерій* (виділили ми – Л. Б.) на визначення своїх елементів здобуває в тому ж таки середовищі, і наука не сміє нехтувати цим, навпаки, повинна якнайбільшою мірою усвідомити його, коли хоче спиратися на щось об'єктивне <...>» [11:245]. Уся історія внормування української термінології засвідчує, що в мовному колективі під впливом екстралінгвальних чинників встановлюються не лише критерії визначення звукових елементів, але й інші критерії щодо мови, і це робить наведену думку відомого мовознавця значущою для сучасних досліджень мови як суспільного явища.

Проведений аналіз дає змогу встановити певну кореляцію мовних і соціальних явищ. Комплекс

екстралінгвальних чинників суспільно-політичного характеру має великий вплив на формування українського термінофонду у виділених періодах. Під час кардинальних зрушень соціального характеру змінюється змістове наповнення кожного з досліджуваних чинників, натомість сталими залишаються взаємозв'язки між ними: суспільно-політичні процеси зумовлюють певну мовну політику в державі, а мовна політика визначає мету мовного планування в термінології та критерії нормативності спеціальних одиниць. Саме таким чином суспільно-політичні процеси в державі опосередковано впливають на структуру та склад національного термінофонду. Із 20-х рр. ХХ ст. до сьогодні не було поступального розвитку української термінології, оскільки після 1933 року під впливом екстралінгвальних чинників суспільно-політичного характеру викривлялися внормувальні процеси в національних терміносистемах, що розпочалися в 20-х рр. ХХ ст., і це не лише зорієнтувало терміновірну діяльність суб'єктів мовного планування на систему іншої мови, а й завадило саморозвиткові цієї підсистеми лексики. У другому періоді вплив досліджуваного комплексу позамовних чинників на українську мову був агресивним і руйнівним для її системи порівняно з першим і третім періодами. У сучасній Україні суспільно-політичні процеси є підґрунтям для системної державної мовної політики, яка має захищати національну мову в усіх сферах її функціонування та сприяти розвитку національних терміносистем на питомій основі з урахуванням міжнародної гармонізації спеціальних одиниць.

Література

1. Булаховський Л. А. Соціальна природа мови / Проф. Л. А. Булаховський // Радянська освіта, 1928. – №1. – С. 47–56.
2. Ганцов В. Проблеми розвитку нашої літературної мови / Всеволод Ганцов // Життя й революція, 1925. – №10. – С. 61–65.
3. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства / Микола Гладкий. – Харків – Київ : Державне видавництво України, 1930. – 159 с.
4. Гладкий М. Стабілізація української мови / Микола Гладкий // Життя й революція, 1927. – №4. – С. 70 – 78.
5. Кобрин Р. Ю. Современная научно-техническая революция и её влияние на развитие языка / Р. Ю. Кобрин // Онтология языка как общественного явления. – М., 1983. – С. 208 – 266.
6. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – С. 381 – 417.
7. Лазаренко Л. Досвід мовних політик світу й українська перспектива (інформаційно-аналітичний огляд) // Українська мова / Любов Лазаренко. – 2003. – № 4. – С. 3 – 22.
8. Литовченко І. О. Уплив екстра- та інтралінгвальних чинників на розвиток військової лексики української мови / І. О. Литовченко // Філологічні студії, 2014. – Вип. 10. – С. 75 – 83.
9. Масенко Л. Мова і суспільство : Постколоніальний вимір / Лариса Масенко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 163 с.
10. Мацюк Г. Соціологічний підхід до мови в українській лінгвістичній традиції / Галина Мацюк // Вісник Львів. ун-ту : серія філол. – 2009. – Вип. 46. – Ч. 1. – С. 3 – 15.
11. Синявський О. З української діалектології (Про фонематичний принцип у діалектології) / О. Синявський // Український діалектологічний збірник. – К., 1929. – Кн. II. – С. 231 – 273.
12. Снісаренко Я. С. Вплив лінгвальних та екстралінгвальних чинників на розвиток суспільно-політичної лексики та суспільно-політичної термінології / Я. С. Снісаренко // Термінологічний вісник, 2013. – Вип. 2(2). – С. 88 – 93.
13. Туровська Л. В. Екстралінгвальна обумовленість лінгвістичних процесів у термінології (на прикладі військової терміносистеми) / Туровська Л. В. // Гуманітарний вісник : Всеукраїнський зб. наук. пр. Серія : Іноземна філологія. – Черкаси, 2007. – С. 495 – 501.
14. Українська мова : Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.